

ГОРБАНЬ
Тетяна Юрївна,
д-р політ. наук, професор
кафедри української історії та
етнополітики Київського
національного університету імені
Тараса Шевченка

ВІТЧИЗНЯНА НАУКОВА ДУМКА ПРО ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Розглядаються погляди українських науковців на етнополітичні процеси, що відбувалися на українських землях у період Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Рассматриваются взгляды украинских ученых на этнополитические процессы, которые происходили на украинских землях в период Киевской Руси и Галицко-Волынского государства.

The ideas of Ukrainian scientists in the ethno-political processes that took place in the Ukrainian lands in the period of Kiev Rus and Galicia-Volyn state are observed.

Спостерігаючи за етнополітичними процесами у сучасній Україні, неможливо не звертати увагу на особливості, що характеризують їх перебіг у різних регіонах нашої держави. Ці особливості мають глибокі корені, що сягають віддалених періодів вітчизняної історії. Тож не викликає сумніву необхідність максимально глибокого та ретельного дослідження історичних обставин, за яких відбувалося формування регіональної етнополітичної специфіки українських земель.

Передумови для її формування закладаються із постановом локальних територіальних утворень на українських теренах, які з'являються ще в доісторичний період. Регіоналізація являла собою складний процес, що поєднував чинники внутрішнього і зовнішнього характеру, супроводжувався як

інтеграційними, так і дезінтеграційними тенденціями в східнослов'янському масиві.

Вітчизняні науковці переважно сходяться на думці, що етноплемінна диференціація східнослов'янського світу відбувається в останній чверті I тис. н.е. У цей період, згідно з літописними повідомленнями, на українських землях формувалися племінні утворення, відомі як літописні племена, що поставали як етнотериторіальні і навіть політичні утворення й мали, згідно з давніми писемними джерелами, свою етнокультурну основу, яка формувала також етнополітичну специфіку. Утворення на базі названих племен племінних об'єднань, а потім і племінних князівств ще більше посилювало етнополітичну мозаїчність східнослов'янського ареалу.

У той же час сучасні дослідники не мають єдиного погляду стосовно того, до якої міри давні писемні джерела, зокрема, „Повість минулих літ”, можна вважати достовірними при визначенні як ареалів розселення, так і етнічних особливостей, відмінностей у способі життєдіяльності східнослов'янських племен. Багато хто з них вважає, що до „географії Нестора” необхідно ставитися обережно, оскільки на підставі археологічних пам'яток VIII–IX століть ідентифікувати етнічні відмінності між літописними племенами практично неможливо [8, с. 31]. Тоді як на думку інших науковців, археологічні матеріали останньої чверті I тис. н.е. достатньою мірою підтверджують поділ східнослов'янського масиву на кілька угруповань. Інша річ, що географічні межі розселення представників літописних племен були досить розмитими, тобто між племенами не було чітких кордонів, однак „кожна з таких груп населення в процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй притаманних особливостей” [2, с. 137–138], про що свідчать слова літопису: „[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів” [4, с. 8].

Втім, потрібно враховувати, що, вказуючи на суттєві відмінності „обичаїв і законів” окремих племен („...поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість... . А деревляни жили подібно до звірів, жили по-

скотськи... і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір...”[4, с. 8]), літописець виявив очевидну тенденційність. Історики пояснюють її переважно тим, що „цивілізованість” полян знадобилася авторові-киянину, аби вмотивувати – чому саме тут, у Києві, утвердилося християнське благочестя й започаткувалася майбутня велич міста [8, с. 31].

Перебіг етнічних, а відтак – і етнополітичних процесів на територіях, заселених східними слов'янами, мав виражену регіональну специфіку. Наприклад, якщо говорити про особливості етнополітичного розвитку „полянської землі”, тобто Середнього Подніпров'я, необхідно насамперед мати на увазі, що поляни являли собою – як вважають сучасні дослідники, спираючись на археологічні матеріали – не окреме плем'я чи союз племен, а сукупність різноетнічної людності, представників різноманітних культур, які осідали навколо Києва. Отже, полянське об'єднання із самого початку своєї історії формувалось на різноплемінній основі, а основний полянський центр, місто Київ, із самих ранніх часів свого існування носив саме міжплемінний характер [2, с. 139–140], що визначало етнополітичну специфіку цієї землі та відмінність її від сусідніх племінних князівств, які формувалися на одній племінній основі.

Із часом ряд факторів, таких, як активізація державотворчих процесів на східнослов'янському просторі, прихід до влади в IX ст. варязької династії Рюриковичів, розширення кордонів, централізація та християнізація Київської Русі, відбилися на перебігу етнічних процесів у східнослов'янському середовищі. Поступово стираються племінні відмінності, та й самі згадки про племена-князівства зникають з літописів. На початок XI ст. всі основні етнотериторіальні утворення, які існували на той час на українських етнічних землях, були об'єднані під верховною політичною владою Києва. Однак повного нівелювання місцевих особливостей не відбулося. Цьому перешкоджали, зокрема, великі розміри держави, що утруднювало уніфікаційні процеси, тим паче за умов нерозвиненості організаційно-управлінських структур та комунікацій, замкненість способу життя поза міськими центрами, особливо у

віддалених місцевостях, тощо. Зрештою, існування Русі як централізованої держави з сильною верховною владою київського князя було надто нетривалим. Отже, локальні етнополітичні особливості зберігалися і на етапі централізації давньоруської держави.

Один із найбільш яскравих прикладів, який тут доречно навести – особливості етнополітичного життя на землях Закарпаття. Йдеться насамперед про те, що на віддалених від Києва теренах розселення білих хорватів, які увійшли до складу Русі в другій половині X ст., влада київського князя відчувалася значно слабше, аніж у розташованих ближче до великокняжої столиці землях, натомість потужними були іноземні впливи, що й сприяло формуванню етнополітичної специфіки цього дещо ізольованого від інших земель України регіону. Надалі така специфіка лише поглиблювалася, обумовлена ходом історичних подій: вже після смерті в 1015 р. великого київського князя Володимира Святославовича Угорщина розпочала завоювання названої території, яка стала першою українською етнічною територією, що потрапила під владу іноземних правителів. Однак за період перебування у складі давньоруської держави за нею міцно закріпилася назва „Русь”.

Прикарпатські землі, хоча й не були дистанційовані від політичного центру Давньої Русі настільки, як Закарпаття, також мали виразні етнополітичні особливості, які проявлялися від самого їх входження до складу киево-руської держави наприкінці X ст. Упродовж XI – першої половини XII ст. тут виокремлюються Звенигородська, Перемишльська, Тереховська і Галицька землі, об'єднані в середині XII ст. у Галицьке князівство. Хоча майже до кінця XI ст. ці землі підпорядковувалися безпосередньо київському князю або його намісникам, підпорядкування це, з причини значної географічної віддаленості від Києва, що послаблювало вплив центральної влади, було відносним. Водночас значну роль у суспільно-політичному житті краю відігравала місцева боярська аристократія, яка виділялася як своїм багатством та впливовістю, так і свавільністю. Особливість ця, на думку ряду науковців, пояснюється тим, що, походючи насамперед із місцевої племінної знаті, тутешня боярська

аристократія мала давню вкоріненість в краї та міцні економічні підвалини своєї могутності, чим і відрізнялася від „традиційного” руського боярства, яке значною мірою складалося з вихідців із князівської дружини, що отримували земельні володіння за службу князеві, тож і набагато більше залежали від нього.

Але особливо велике значення у становленні етнорегіональних відмінностей Прикарпатських земель мало сусідство, а отже, й близькі стосунки з іноземними європейськими державами. На галицьких теренах, наголошують вітчизняні науковці, раніше за інші українські землі стало відчутним поєднання візантійської духовно-культурної основи з культурними впливами із Заходу, які йшли через Польщу, Угорщину, Чехію безпосередньо з Італії, Німеччини та інших країн. Зокрема, цей регіон раніше і більшою мірою, ніж інші землі, почав зазнавати впливів християнства західного обряду, причому не завжди шляхом його добровільного переймання.

Значні зміни в етнополітичному житті Давньоруських земель започатковуються в другій половині XI ст., коли Київська Русь втрачає політичну єдність. У державі набирають силу відцентрові тенденції, політично-територіальна диференціація руських земель призводить до утворення окремих князівств, які, по суті, жили самостійним політичним життям, різнилися етнічним складом населення, особливостями функціонування політичної влади, зовнішньополітичними орієнтаціями тощо. З обособленням удільних князівств-земель розпочався новий етап еволюції етнічних процесів на східнослов'янських теренах та формування регіональної етнополітичної специфіки. Про ступінь обособленості руських князівств, яких у першій половині XII ст. налічувалося вже близько п'ятнадцяти, свідчить той факт, що в епоху роздробленості населення Київської Русі визначалося переважно за приналежністю до тієї чи іншої землі – „чернігівці”, „кияни”, „суздальці”, „ростовці” тощо. Уявлення про Русь чи „Руську землю” як всю територію давньоруської держави зберігалося тоді тільки у сфері церковного життя та в її зовнішньополітичних відносинах з сусідніми країнами [6, с. 296]. Залишалося

воно і в свідомості давньоруської еліти, яка, попри посилення дезінтеграційних процесів, продовжувала сприймати Русь як колективну спадщину єдиного роду Рюриковичів.

Відтак, у Київській, Переяславській, Чернігівській, Волинській та Галицькій землях, що складала ареал формування і розвитку українського етносу, перебіг етнополітичних процесів мав свої, притаманні кожній з цих земель, особливості. Зокрема, головним чинником, що визначав політичне життя Київської землі у період роздробленості, було перетворення Києва на „яблуко розбрату”, за яке аж до самої монгольської навали велася жорстока братовбивча боротьба між руськими князями. Результатом безперервного суперництва за київський престол було те, що Київська земля, на відміну від більшості інших земель-князівств, так і не перетворилася на спадкове вотчинне володіння якоїсь із гілок Рюриковичів. Кожен князь, оволодівши Києвом – а між 40-ми роками XII та 40-ми роками XIII століть на одне правління припадало в середньому два роки – проводив перерозподіл київських земель між своїми прибічниками. Це призводило до постійної політичної нестабільності у Київщині, яка часом перетікала в нестабільність етнополітичну – адже претенденти на київський княжий стіл були вихідцями з різних земель Русі, разом із ними до Києва прибувало їх різноетнічне оточення, і стосунки прибульців з місцевою громадою складалися не завжди дружньо. Зокрема, у середовищі київського боярства час від часу виникали рухи, викликані невдоволенням від появи „чужинців” із княжих дружин, на що вказує, зокрема, Н. Полонська-Василенко [5, с. 160].

Водночас не можна забувати, що населення Київської землі також відрізнялося етнічною мозаїчністю, і тенденція ця, як вже говорилося, започаткувалася ще за часів формування полянського об'єднання, коли Київ був центром тяжіння для різноплемінної людності, й тим більше проявилася в часи централізації Руської держави. Осередком економічного, культурного, релігійного життя – попри те, що „старійшинство” київського князя перетворилося на номінальне – Київ залишався і з настанням періоду

роздробленості. Тож серед жителів давньої руської столиці та її околиць було не лише багато люду, що прибув з різних, навіть віддалених, земель Русі, а й велика кількість іноземців, які мали тут свої колонії.

Притаманні Київщині тенденції політичного життя значною мірою поширювалися і на Переяславську землю, підконтрольну київському престолу. Особливістю цієї землі можна назвати те, що розташована на порубіжжі з кочовим степом Переяславщина була змушена вести постійну боротьбу з половцями. Додамо також, що напади половців не сприяли розбудові міст та розвитку міського життя в Переяславському князівстві; тим самим гальмувався розвиток економіки і культури. Втім, у міру просування слов'янської колонізації в степ деякі кочові племена осідали на південних рубежах Київської та Переяславської земель, з часом вливаючись до слов'янського середовища і тим самим до певної міри змінюючи етнічний склад населення князівств.

З-поміж інших українських етнічних земель найбільшою орієнтованістю на Схід, в етнополітичному розумінні зокрема, відзначалося Чернігівське князівство, що закономірно впливає з його географічного розташування. До Чернігівської землі тяжіли радимичі та в'ятичі – племена, розселені в ареалі формування російського етносу та у східній частині майбутніх білоруських земель. Жвавими були контакти з тюркським Сходом. Чернігівські князі постійно вступали в союзи з половцями (нерідко скріплювані династичними шлюбами), використовуючи їх допомогу в князівських міжусобицях, що не сприяло добрим стосункам із Києвом та Переяславом, змушеними постійно боронити від половців південні рубежі своїх земель. Окремо потрібно сказати про Сіверщину – давню історичну землю у північній частині Чернігівського князівства, перші відомості про яку датуються ще VII – VIII століттями. На той час вона мала активні торговельні контакти з арабами, і в X ст. це вже був регіон з високим рівнем культурного розвитку. Після литовського завоювання українських земель Сіверщина перетворилася на порубіжну смугу між Великим князівством Литовським та Московією, і місцеві дрібні удільні князі

якийсь час тяжіли то до однієї, то до іншої сторони, доки з кінця XV ст. не почали масово переходити, разом зі своїми володіннями, під владу московського князя. На початок XVI ст. під зверхністю Москви опинилися, зрештою, майже всі землі давнього Чернігівського князівства. Таким чином, Чернігово-Сіверщина першою з українських етнічних земель потрапила в орбіту московського впливу, що, безумовно, у подальшому відбилося на формуванні етнополітичної специфіки цієї частини українських теренів.

Монгольська навала, якій ослаблені міжусобицями князівства не могли протистояти, перервала поступальний розвиток земель, що становили історичне ядро Давньоруської держави – Київщини, Переяславщини та Чернігово-Сіверщини. І хоча, по-перше, руські князівства не входили до складу Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї, продовжуючи при цьому більш-менш самостійне існування; по-друге, монгольські зверхники не намагалися нав'язувати підкореним слов'янам власну мову, релігію, культуру, тобто не зазіхали на їхню етнічну ідентичність, наслідки залежності були катастрофічними. Наведемо загальний висновок, який робить Н.Яковенко: паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Тоді, як у Польщі, Угорщині, Чехії (які, згадаємо тут про це ще раз, мали безпосередній вплив на розвиток земель західної Русі) упродовж XIII – XIV століть вдосконалювалися політичні інститути, відкривалися перші університети, усталювалися самоврядні форми організації суспільства й підносилися роль міста, Київ та Чернігів котилися назад [8, с. 96].

Натомість у Волинській та Галицькій землях, які, все більше віддаляючись від Києва, у той же час ще на ціле століття після початку монгольської навали зберегли рештки киево-руської державності, розвиток політичного життя, й етнополітичних відносин зокрема, відбувався в іншому напрямі. Тим більше, що відповідні регіональні відмінності досить помітно

проявилися ще на попередньому історичному етапі, про що йшлося вище. Додамо до цього сказане про Волинську землю Н. Полонською-Василенко: „Волинь мала окремий характер і державність її старша, ніж Київська, – з неї почалося об’єднання племен” [5, с. 173].

Дійсно, історія зберегла згадки, хоча й неясні, про існування на цій території ранньослов’янського протодержавного утворення, що значно передувало постанню Руської держави. Зокрема, про племінне об’єднання „Валінан”, якому в давнину підкорялася більшість слов’ян, говориться в арабських джерелах X ст. [3]. Після підкорення Володимиром Святославовичем земель, заселених племенами волинян та бужан, на них поширюється централізаторська політика великих київських князів. Однак вже в XI ст. постає Волинське князівство як окреме територіальне утворення, формується притаманна йому етнополітична специфіка.

Щодо особливостей внутрішнього устрою та зовнішньополітичного життя, то Волинське князівство знаходилося, умовно кажучи, „посередині” між Галицькою землею та історичним центром Русі – Київщиною. Хоча суспільна верхівка Волині не досягла такої могутності, як галицька боярська аристократія, тим не менше, маючи великі землеволодіння, місцева дружинно-боярська верства, вважає Н.Полонська-Василенко, також мала вплив на політику [5, с. 174]. Як і Галицька земля, Волинь, завдяки своєму геополітичному положенню, підтримувала активні контакти з Польщею, і участь останньої в житті Волинської землі була досить помітною. З іншого боку, Волинь, на відміну від Галичини, упродовж певного періоду вочевидь тяжіла до Києва – „її князі довгий час не обмежувалися інтересами Волині, а більше прагнули Київського стола” [5, с. 173], та й Київ завдяки не такій великій віддаленості справляв на це князівство більш відчутний політичний вплив, ніж на Галицьке. Зрештою, саме те, на думку О.Субтельного, бояри Волинського князівства, на відміну від галицьких, були все ж таки „вилиті на більш традиційний штиб”, більше залежали від щедрості князя й тому виявляли йому відносно більшу відданість і підтримку, об’єднати обидва князівства

з змогли саме волинські князі, а не галицькі [7, с. 63]. Однак після утворення Галицько-Волинського князівства відбулося, зрозуміло, посилення західних впливів.

Ще більш помітними вони були у Галицькій землі, де становили один з основних факторів формування регіональної етнополітичної специфіки. На середину XII ст. місцеві князі зуміли відстояти й остаточно закріпити свою незалежність від Києва, неодноразові спроби якого повернути владу над Галицьким князівством залишилися невдалими. З плином часу дистанціювання Галицького князівства від решти руських земель поглиблюється (показовий приклад – галицький князь Володимирко, який правив у другій чверті XII ст., назвав посла київського князя „мужем руським”, у чому бачиться протиставлення його „мужам галицьким”), натомість все більшу роль в політичному житті регіону відіграє „західний фактор”. Після смерті князя Романа Мстиславича, який в 1199 р. об’єднав Галицьке і Волинське князівства у єдине Галицько-Волинське, в боротьбу за його спадщину, окрім руських князів, активно включилися Польща й Угорщина. Зокрема, краківський князь Лешко Білий упродовж тривалого часу тримав під контролем Волинь, а син угорського короля Ендре II Коломан був за згодою папи Римського коронований як правитель Галицької землі. І хоча правління малолітнього Коломана було формальним і нетривалим, воно, з одного боку, мало опертя на місцеве боярство, що свідчило про існування достатньо потужного проугорського крила в середовищі галицької еліти, а з іншого – створило прецедент, до якого Угорщина звертатиметься надалі.

Іншим важливим фактором, який визначав особливості етнополітичної ситуації в краї, було те, що монгольська навала не завдала Галицько-Волинському князівству таких страшних матеріальних та демографічних втрат, яких зазнали інші руські князівства. Менш обтяжливою була і його залежність від Золотої Орди. Завдяки дипломатичному успіху князя Данила Романовича у Сараї (1245 р.) підвладні йому землі набули статусу союзних, а не васально залежних земель. Таким чином, боротьба з Ордою хоча й залишалася

домінантою зовнішньої політики князівства, монгольська присутність та монгольські впливи на історичний розвиток регіону були набагато меншими порівняно з тим, як склалася доля Київської, Переяславської, Чернігівської земель.

Значна віддаленість від Золотої Орди та достатньо високий, як на ті часи, рівень політичної та економічної стабільності притягали до Галицько-Волинського князівства втікачів від ординського лихоліття з інших земель Русі. Кількість та етнічна різноманітність його населення зростала й завдяки заохочувальній міграційній політиці Данила Галицького, який запрошував переселенців як з руських земель, так і з-за кордону: „став... прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день” [1, с. 418], – оповідається в Галицько-Волинському літописі про будівництво Холма. Із подання матеріалу в наведеному уривку бачимо, що літописець не розрізняє „приходів – німців і русів” як „чужих” та „своїх”. Показовим є й те, що „ляхи” не ідентифікуються як „іноплемянники” – адже у літописі говориться про „іноплемянників і ляхів”.

Посиленню західних впливів на життя регіону, про що говорилося раніше, сприяла й зовнішня політика Данила Галицького. Усвідомлюючи неможливість звільнитися від ординської залежності лише своїми силами та полишивши надії на руських князів, які не виявляли прагнення консолідуватися заради спільної боротьби, Данило у пошуках союзників усе більше зближується із західними можновладцями, насамперед польськими та угорськими. Встановлюються також стосунки із зацікавленим у поширенні свого впливу на схід папським престолом, зокрема, ведуться переговори щодо об'єднання православної та католицької Церков. До реалізації цієї ідеї справа, як відомо, не дійшла: папа Інокентій IV не зміг переконати заглиблених у власні проблеми європейських монархів у необхідності згуртуватися й виступити проти Орди (адже для них монголи не становила безпосередньої загрози), і Данило, який об'єднавчі ініціативи Риму розглядав насамперед з позиції можливості отримання завдяки цьому військової допомоги для антимонгольської боротьби,

втратив інтерес до унійного проекту. В той же час він прийняв із рук папського посланця королівську корону, що в координатах європейської християнської цивілізації означало визнання духовного покровительства Святого Престолу. І хоча говорити про таке покровительство стосовно галицько-волинських правителів можна лише умовно, вплив Риму вочевидь мав місце, про що свідчать, зокрема, літописні описання коронації Данила, що відбулася у 1253 р.

Отже, витоки особливостей етнополітичного життя на українських землях сягають часів, що передували утворенню Київської Русі, і пов'язані з розселенням східнослов'янських племен, формуванням родоплемінної власності на певні території, впливом зовнішніх факторів тощо. Із постанням давньоруської держави, розширенням її кордонів, подальшим розвитком політичної структури та адміністративного управління, їх трансформаціями в період політичної роздробленості, посиленням ролі зовнішніх впливів активізується перебіг етнополітичних процесів на українських землях, які дедалі більше набувають певної регіональної специфіки.

Список використаної літератури

1. *Галицько-Волинський літопис* // Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – С. 368 – 452.
2. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2005. – 632 с.
3. *Плахонін А. Г.* Волиняни / А. Г. Плахонін // *Енциклопедія історії України* / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 613.
4. *Повість минулих літ* // Літопис Руський. – С. 1 – 178.
5. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. – 640 с.
6. *Ричка В.* Етнокультурні процеси в Київській Русі / В. Ричка // *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 296–297.
7. *Субтельний О.* Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
8. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.